

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Андрій Гурбик

АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ XVI ст.

К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — 64 с.

А. О. Гурбик

*ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
СПІЛЬНОТ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ (ВОЛОСТЬ,
ДВОРИЩЕ, СЕЛО, СЯБРИННА СПІЛКА).*

К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 319 с.

У загальному контексті розвитку історичних досліджень вивчення проблем українського середньовіччя є одним з найважливіших завдань вітчизняної медієвістики. До того ж слід констатувати, що період української історії XIV—XVI ст. через відсутність широкої бази джерел є одним з найменш досліджених у нашій історіографії. Тому появу наукових розвідок, присвячених історії України тієї доби, необхідно всіляко вітати, а вихід у світ монографічних досліджень слід вважати помітним явищем в українській медієвістиці.

Розглядаючи під цим кутом зору дві праці старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Андрія Гурбика, слід зазначити, що в них безпосередньо аналізуються аграрні та соціально-економічні аспекти української історії. Вони є результатом багаторічних (перші розвідки автора з даної тематики вийшли друком у кінці 80-х років) наукових досліджень і спираються на значний джерельний матеріал, зібраний ним в архівах Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, Кракова і Варшави.

Використовуючи широку документальну базу, автор опублікованих праць основну увагу зосередив на характеристиці специфіки розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського (далі — ВКЛРЖ) через дослідження двох тематичних напрямів: особливостей проведення аграрної реформи XVI ст. та еволюції форм територіальної громади в XIV—XVI ст. Географічне й територіальне ці напрями тісно пов'язані з Україною, оскільки охоплюють переважно Волинь і Наддніпрянщину, а хронологічно — в основному так звану литовську добу в українській історії.

Поява монографічних досліджень А. Гурбика пов'язана не лише з необхідністю висвітлення невідомих раніше аспектів, а й з потребою застосування сучасних наукових підходів до порушених автором проблем, оскільки останні українські монографії з даної тематики (Д. Л. Похилевича, І. Д. Бойка, Д. І. Мишка та ін.) побачили світ понад 35 років тому. Хоча в зарубіжних колег не було помітно такого «провалу» в дослідженні різноманітних аспектів аграрної історії ВКЛРЖ і Речі Посполитої. А в 70—90-х рр. з'явилося чимало монографій литовських (Ю. Юргініса, Е. Гудавічюса, С. Лазутки, Ю. Кяупене й ін.), білоруських (П. Лойка, М. Спиридонов та ін.), польських істориків (Ю. Шевчик, М. Косман, А. Дунін-Вансович та ін.).

Актуальність праць А. Гурбика полягає також у тому, що вони заповнюють значні прогалини у вивченні історії станів українського середньовічного суспільства, оскільки по-новому трактують економічне, соціальне й правове становище українського селянства. Такий підхід є досить своєчасним у зв'язку з появою ґрунтовних монографічних досліджень, присвячених українській шляхті (Н. М. Яковенко) та формуванню козацького стану (В. О. Щербак, П. М. Сас, С. А. Леп'явко).

Після зауважень загального характеру перейдемо до конкретного аналізу рецензованих праць. Так, одна з них — «Аграрна реформа в Україні XVI ст.» — має досить струнку структуру й відзначається логічністю викладу матеріалу. У вступі проаналізовано роботи не лише українських, а й білоруських, литовських і польських учених-аграріїв, а також узагальнюючі праці з історії України, визначено коло питань, що залишилися поза увагою науковців. Вважаємо, що тут доцільно було б дати аналіз джерельної бази дослідження, адже, як видно з приміток, автор вперше ввів до наукового обігу значну кількість архівних документів.

У першому розділі, де йдеться про господарську політику великокнязівського уряду й аграрні перетворення в Україні XVI ст., дослідник відійшов від традиційного пов'язування заходів реформи лише з відомою «Уставою на волоки» 1557 р., а відстоює нову в українській історіографії тезу про те, що теоретичні засади до аграрної реформи були обґрунтовані в цілому комплексі правових актів вищої влади: Уставі 1514 р., грамоті 1529 р., Уставі 1547 р., власне Уставі 1557 р.; поправах до останньої від 20 квітня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 р., посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам і лісничим. Суть аграрної реформи А. Гурбик цілком логічно визначає як «систему заходів уряду ВКЛРЖ, яка включала облік та поміру землі; кадастр волочних наділів згідно з якістю ґрунту й відповідне оподаткування останніх; створення фільваркових господарств; зміну форм феодалної ренти; реформування органів місцевої адміністрації; перепланування просторової локації сільських поселень» (с. 3).

Автор детально визначив регіони України, на які було поширено заходи реформи: Кременецький повіт (частково), Ковельське, Ратненське й Любомльське староства, окремі приватні помістя Луцького й Володимирського повітів, а також Руське воєводство (не повністю). Щоправда, в останньому, як зазначає А. Гурбик, вводилися не волоки, а франконські лани. У другому розділі праці зроблено принциповий висновок про те, що після реформи значно скоротилося селянське землеволодіння, хоча його структура й не зазнала кардинальних змін. Селяни володіли індивідуальними аллодами розміром у волоку, а також збереглося громадське землеволодіння (альменда). Цим спростовується твердження деяких істориків про те, що реформа знищила «общину» й «общинне землеволодіння». А. Гурбик по-новому визначає і площу волочних наділів. На відміну від інших регіонів ВКЛРЖ, де переважала 30- або 33-моргова волока, в Україні, як доводить автор, переважала 36-моргова волока, що пояснювалося якістю ґрунту.

У третьому розділі розвідки детально досліджується вплив здійснених заходів на еволюцію феодалної ренти. Підрахунки, зроблені А. Гурбиком, дали йому підстави твердити, що «основними формами ренти в реформованих селах були відробіткова й грошова, причому відробітки в другій половині XVI ст. становили 3—4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з двору» (с. 36).

В останньому розділі аналізуються зміни, що відбулися в статусі сільської адміністрації та в просторовій локації сільських поселень реформованої частини України.

Підсумки рецензованої праці подаються як у кожному з розділів, так і у загальних висновках та в резюме англійською мовою. У додатку вміщено таблицю: «Структура орних земель та угідь в реформованих селах Кременецької волості і норми оподаткування останніх (1563 р.)».

Відаючи належне новаторству автора у висвітленні порушених проблем, разом з тим слід зауважити, що основну увагу А.Гурбик зосередив переважно на сюжеті «Реформа і селянство». В той час як вплив останньої на шляху та церковне землеволодіння висвітлюються в праці лише побіжно. Більш чітко, вважаємо, необхідно було обґрунтувати верхню хронологічну межу реформи й детальніше висвітлити суспільне значення її для України XVI ст. Адже зроблений автором висновок про те, що в ході реформи на південний схід України витіснялися не лише селяни, а й боярство, які зробили можливим кількісні й якісні зміни в середовищі козацтва, є досить перспективним для подальшої розробки.

Другою рецензованою працею А. Гурбика є монографія «Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)». Це, по суті, перша в українській історіографії робота, присвячена історії територіальної громади в середньовічній Україні. Об'єктом дослідження книги А. Гурбика є еволюція різноманітних форм територіальної громади, які автор розглядає як складні соціально-територіальні спільноти. Хронологічно охоплено XIV—XVI ст. — період, коли переважна більшість українських земель (з середини XIV ст.) перебувала у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 р. — Речі Посполитої.

Структура рецензованої монографії досить логічна. Вона включає передмову, три розділи, 12 параграфів, висновки, примітки і додатки.

У передмові обґрунтовано вибір теми монографії, її актуальність та хронологічні межі. Велика увага приділена висвітленню історіографії проблеми, починаючи з перших розвідок, зроблених дослідниками у XIX ст., і закінчуючи останніми працями, в яких тією чи іншою мірою висвітлювалася общинна проблематика. Джерельну основу книги становить великий архівний матеріал, зібраний автором в архівах та відділах рукописів наукових бібліотек України, Росії, Польщі, а також опублікований у різноманітних археографічних виданнях.

Перший розділ монографії розпочинається аналізом адміністративного устрою Київщини, Волині і Брацлавщини у складі ВКЛРЖ. Проте автор не обмежується висвітленням функціонування воєводське-повітових структур, а прагне відтворити і волосний устрій українських земель. Привертає увагу висновок А. Гурбика про те, що українські волості XIV—XVI ст. були, з одного боку, результатом трансформації давньоруських волостей, а з другого — новоутвореннями, що формувалися в той період. Тож розміри та значення різноманітних волосних утворень теж були різними. Одні з них розвивалися і становили собою складні адміністративно-територіальні утворення повітового типу, інші ж законсервовувалися, зберігаючи в собі давній устрій волосних громад. Останні і стали предметом дослідження.

Характеризуючи територіальні громади, А. Гурбик визначає розміри українських волостей та їх внутрішній устрій, детально висвітлює компетенцію й діяльність волосного самоврядування (інституту старост, старців, сотників), функціонування волосних віч.

Розглядаючи місце українських волостей у фіскальній системі ВКЛРЖ, автор визначає декілька етапів в еволюції механізму виконання волосних повинностей. Перший: XIV — перша половина XV ст., коли волости самі через свою адміністрацію збирали і відправляли данину до

великокнязівського скарбу; наступний: друга половина XV - - початок XVI ст., коли для контролю за податковою діяльністю волостей відправлялися державні службовці (писарі та ін.); третій: XVI ст., коли право збирати данину поступово переходить від волосного самоврядування до намісників та інших службових осіб.

Детально дослідивши конкретні форми данини й повинностей, А. Гурбик приходить до цілком обгрунтованого висновку, що суть податкової діяльності волосних громад полягала в переході від натуральної ренти до грошової із синхронним збільшенням питомої ваги відріткової ренти.

Завершуючи розгляд українських волостей, автор монографії зазначає, що суть процесу еволюції територіальної громади в XIV—XVI ст. полягала у переході від волосної її форми, яка включала малодвірні дворища, селища та окремі села-громади, до громади багатодвірного села. Останнє ставало все більш поширеною соціально-територіальною спільнотою в міру занепаду громадських функцій волості та зникнення малодвірних селищ і дворищ.

Особливо велику увагу приділено характеристиці громади окремого багатодвірного села. Встановлено, що такі громади на українських землях існували в двох видах: дольовому та подвірному. Автор досить глибоко проаналізував усі найважливіші риси громад дольових та подвірних сіл України. Широко висвітлив земельні й допомогоюобмінні відносини в громаді, виконання останньою повинностей та процеси майнового розшарування в громаді, розкрив роль громади в соціально-економічному захисті селян.

В останньому, третьому розділі монографії досить глибоко проаналізовано типологію дворогосподарств та їх об'єднань у складі сільської громади. Особливо заслуговує на увагу висновок автора про те, що суть процесу еволюції дворищного ладу в середньовічній Україні полягала в перетворенні дворищ (або їхніх груп) — складових частин волосної форми територіальної громади — в дольові та подвірні громади багатодвірних сіл. Важливим є також твердження про перемогу в XVI ст. тенденції до розпаду великосімейних дворищних колективів, що було обумовлено поширенням польових систем рільництва та формування сіл-громад, у складі яких малі сім'ї, залучаючись до системи допомогоюобмінних відносин, отримували гарантії економічної стабільності, що раніше досягалося входженням у великосімейне дворогосподарство.

Автор монографії ґрунтовно проаналізував сімейний лад дворогосподарств громади, провів типологізацію форм української середньовічної сім'ї та встановив її базовий тип. Він на основі аналізу широких статистичних даних визначив особовий і кількісний склад сім'ї. Досить цікавими й оригінальними є спостереження про джерела формування та характерні форми побутування сяринних спілок в Україні XIV—XVI ст.

Висновки монографії А. Гурбика відзначаються концептуальністю викладу основних положень й особливо тим, що українська громада XIV—XVI ст. у них представлена в загальноєвропейському контексті еволюції територіальних громад.

Завершують монографію досить обширні додатки, які значно доповнюють її основний текст. Вони розширюють уявлення читача про соціально-територіальні спільноти середньовічної України. В них, зокрема, вміщено 13 таблиць з відомостями про внутрішній устрій сільських громад, їх оподаткування та кількість дворогосподарств. Подано міри і грошові одиниці, які були у вжитку в Україні XIV—XVI ст., а також наведено ціни на деякі речі й домашніх тварин в XVI ст.

Відзначивши основні достоїнства рецензованої монографії, варто разом з тим висловити деякі зауваження й побажання.

Вважаємо, що автору доцільно було б посилити історичне тло праці й у загальних рисах охарактеризувати суспільно-політичні зрушення у ВКЛРЖ, наслідком яких стало прийняття Статутів. Певною вадою дослідження є нерівномірність розміщення доказового матеріалу: автор оперує здебільшого даними кінця XV—XVI ст. У тих випадках, де з певних проблем відсутні відомості більш раннього часу, про це слід було зазначити окремо. Мають місце в монографії і помилки, допущені при макетуванні книги. Доцільно було також дати географічний покажчик.

Проте вказані недоліки не знижують наукової вартісності рецензованої монографії, яка є завершеним оригінальним дослідженням середньовічної історії України.

В цілому рецензовані праці А. Гурбика є помітним внеском у сучасну українську медієвістику. Вони стануть у великій пригоді не тільки науковцям та краєзнавцям, а й широкому колу читачів, усім, хто цікавиться історією України XIV—XVI ст.

О. І. ГУРЖІЙ (Київ), *А. М. КАТРЕНКО* (Київ)